

IZ POVIJESTI JEVREJA U HRVATSKOJ

Dva su tisućljeća prošla otkako su se pojavili prvi Jevreji na teritoriju današnje Narodne Republike Hrvatske. Dva tisućljeća ispunjena borbama u svim krajevima svijeta, a osobito na tom malom području, na kojemu danas živi hrvatski narod. Bilo je tu ratova i tuđinskih osvajanja, bilo je pokušaja da se ta lijepa zemlja podvrgne pod vlast tuđina, ali hrvatski je narod izdržao u tim borbama i preživio je sve kataklizme, koje su u toku dugih stoljeća ugrožavale njegov opstanak.

I jevrejska je zajednica u hrvatskim zemljama proživjela teške časove. I ona je pretrpila u ta dva tisućljeća mnoga proganjanja i mnoga poniženja, naročito u strašnim godinama 1941—1945. Dvije tisućgodišnja povijest Jevreja Hrvatske puna je stradanja i ona se ne razlikuje bitno od povijesti Jevreja u drugim zemljama. Ali nije bio hrvatski narod uzročnik svih tih progona i zakonskih mjera protiv Jevreja, nego one mračne sile, koje su i u povijesti hrvatskoga naroda ostavile svoje neizbrisive tragove. U vrijeme političke slobode Hrvata uživali su i hrvatski Jevreji svoja puna prava, a u danima političkoga i kulturnoga ropstva proživljavali su i hrvatski Jevreji najteže časove.

Davno je tome što su se prvi Jevreji naselili u ovoj zemlji. Već početkom naše ere živjeli su Jevreji u rimskoj Dalmaciji. Nisu to bili samo pojedinci koji su s rimskim legijama dospjeli u ove krajeve, nego su Jevreji već u Starom vijeku živjeli u Dalmaciji u većim zajednicama. U Solinu postojala je već u 3. stoljeću naše ere jevrejska općina, koja je imala i svoje posebno jevrejsko groblje na jugoistoku od Solina. Tu su nađeni brojni prastari nadgrobni spomenici, na kojima su prikazani jevrejski simboli: menora, palma, šofar, posuda za ulje i t. d. Puna četiri stoljeća postojala je ta solinska jevrejska općina, pa kad su Avari god. 641 razorili Solin, preseliše se ondjašnji Jevreji u Split.

I po drugim mjestima naše domovine nađeni su jevrejski spomenici iz rimskih vremena, tako na pr. u blizini Benkovca glinena svjetiljka s menorom, pa čak blizu Senja nadgrobni natpis Jevrejina Aurelija Dionizija, koji je iz Tiberiasa u Palestini došao u ove

krajeve da tu završi svoj život i da nađe u hrvatskoj zemlji svoje posljednje počivalište.

Kad su Hrvati u prvoj polovini 7. stoljeća došli u svoju današnju domovinu, našli su ovdje već nekoliko jevrejskih obitelji. Većinom su ti Jevreji stanovali u dalmatinskim gradovima, gdje su se uglavnom bavili trgovinom. Znademo da su splitski i dubrovački Jevreji u Srednjem vijeku bili važni posrednici u trgovini između Dalmacije s jedne strane, te Italije i podunavskih krajeva s druge strane. Po Jevrejima i njihovim vezama saznali su i drugi narodi za Hrvate, koji se u savremenim jevrejskim izvorima nazivaju „Gebalim“. Hrvatski su Jevreji u ranom Srednjem vijeku podržavali veze s Hazarima između Crnoga i Kaspiskoga mora, a i sa španjolskim Arapima. U delegaciji, koju je kralj Krešimir poslao u 10. stoljeću kalifu Abderrahmanu III. u Kordovu, nalazila su se dva Jevrejina: Mar Saul i Mar Josef, koji su vjerojatno obnašali čast ministara na hrvatskom dvoru.

I u kasnijem Srednjem vijeku žive Jevreji stalno u dalmatinskim gradovima, osobito u Splitu i Dubrovniku. God. 1397 spominje se u inventaru splitske biskupije i jevrejska sinagoga. U Dubrovniku nalazimo god. 1280 već znatan broj Jevreja, koji su došli onamo iz Italije, južne Francuske, Malte i Albanije. U slobodnoj Dubrovačkoj republici uživaju i Jevreji sva prava, iako su kasnije ta prava bila povremeno skućena protujevrejskim propisima i zakonima, osobito sa strane visokog klera. I splitski su Jevreji uvijek našli zaštitu sa strane Mletačke republike, kada im je inkvizicija prijetila progonima.

I u Istri ima već u Srednjem vijeku Jevreja, koji se bave uglavnom mjenjačkim poslovima. God. 1380 predane su im sve banke, jer su dotadanji bankari, Firentinci, teško iscrpili narod. Najranije nalazimo Jevreje u Kopru, zatim u Izoli, Puli, Rovinju, Piranu i t. d.

U onom dijelu Hrvatske, koji se nalazi između Save i Drave, nalazimo također već u Srednjem vijeku Jevreje. Većina ih je stanovala u Zagrebu, gdje su se bavili trgovinom i obrtom. Mnogi od njih bili su vrlo imućni i ugledni, pa su posjedovali i vlastite kuće. Postojao je poseban parbeni postupak za Jevreje, za koje je bila određena naročita zakletva. U starim se aktima spominje „Domus Judaeorum“ u Zagrebu, koji je bio vjerojatno sinagoga i vjersko učilište. Kao gotovo svagdje u ono vrijeme bili su i zagrebački Jevreji u Srednjem vijeku isključeni iz slobodnih zvanja: među njima nema ni liječnika ni pripadnika drugih slobodnih profesija. Kroz cijeli Srednji vijek upućeni su Jevreji gotovo svagdje isključivo na trgovinu i novčarstvo. Ni hrvatski Jevreji nisu u tom pogledu nikakova iznimka.

Dolaskom Hrvatske pod Madžare ograničena su pomalo i prava Jevreja. Tako im je kralj Ladislav zabranio god. 1091 držanje kršćanske služinčadi, a vršio se i pritisak na njih da dadu novaca za gradnju kršćanskih crkava. Andrija II oduzeo je Jevrejima god. 1222 pravo na ubiranje poreza i carine te na najam državnih mono-

pola, koji privilegiji su Jevrejima bili odavna odobreni. Osim toga im je podvostručio poreze. Međutim, za banovanja celjskih grofova opet je Jevrejima u Hrvatskoj dopuštena slobodna trgovina, koja im je takođe bila neko vrijeme zabranjena. Ipak dolazi u to vrijeme do sve jačeg protujevrejskoga kursa, a nakon smrti Urlika, posljednjega celjskog grofa, došlo je god. 1456 do progona Jevreja, koji su u velikom broju protjerani iz Hrvatske. Mjere protiv Jevreja postaju početkom 16. stoljeća sve strože i onih par Jevreja, koji su preostali u Hrvatskoj, morali su napustiti zemlju. God. 1526 zavladao su Hrvatskom klerikalni Habsburgovci i time započinju nove patnje za Jevreje u Hrvatskoj. Protujevrejski zakoni postali su sve stroži, tako da su hrvatski Jevreji na koncu bili prisiljeni napustiti zemlju. Od god. 1526 kroz dva stoljeća nije bilo Jevreja ni u Zagrebu, ni u ostaloj Hrvatskoj između Save i Drave.

U to vrijeme postoje jevrejske zajednice jedino u dalmatinskim gradovima, kuda su u 16. stoljeću, nakon izгона iz zemalja Pirenejskog poluotoka, došli brojni Jevreji iz Španije i Portugala. Među ovim sefardskim Jevrejima bilo je mnogo čuvenih ličnosti, koje su se proslavile i u svojoj novoj domovini i stekle velike zasluge i priznanja za svoj rad. Jedan od najslavnijih liječnika 16. stoljeća, Amatus Lusitanus, porijeklom iz Portugala, došao je nakon dugih lutanja god. 1556 u Dubrovnik, gdje je služio do god. 1558. U svojim spisima zabilježio je mnoge važne podatke o svom liječničkom radu u ovom našem gradu, gdje je stekao isto takovu slavu kao i u svim drugim mjestima svoga djelovanja. Bilo je u Dubrovniku i drugih jevrejskih liječnika, mahom emigranata iz Španije, koji su uživali velik ugled i kod nejevrejskih bolesnika, ma da su često bili izvrgnuti neugodnostima i napadanjima sa strane svećenstva, koje nije rado gledalo da jevrejski liječnici liječe kršćanske bolesnike. Jevrejskih je liječnika bilo i u drugim dalmatinskim gradovima, tako u Zadru, Hvaru i Splitu, gdje je jevrejski liječnik Salomon Tobie bio čak tjelesni liječnik dvojice splitskih nadbiskupa.

Nezaboravnu uspomenu ostavio je u Dubrovniku i čuveni Didacus Pirrius, portugalski Jevrejin, koji je ondje živio u 16. stoljeću i koji se istakao kao latinski pjesnik.

Splitski su Jevreji igrali u 16. stoljeću vodeću ulogu u privrednom životu. Jevrejin Daniel Rodriguez izgradio je splitsku luku, u kojoj se koncentrirala trgovina između Italije i Turske. Njegovim nastojanjem sagrađen je god. 1557 veliki lučki magazin. Velike zasluge za procvat splitske luke stekao je kasnije jevrejski konzul u Splitu Josip Penso. God. 1592 osnovali su Jevreji u Splitu posebnu banku.

U 16. stoljeću nastaju prve jevrejske općine u Dubrovniku i Splitu. U tim općinama ima redovito i rabina, među kojima ima i poznatih učenjaka., kao na pr. David Pardo, komentator Tosefte, koji je bio rabin u Splitu od god. 1750—1764, a kasnije je otišao u Sarajevo. Splitski su se Jevreji sasvim saživjeli s tamošnjim življem i njihovi međusobni odnosi bili su vazda dobri. Kad su god.

1687 Turci napali Split, borili su se splitski Jevreji junački, braneci jednu kulu, koja je kasnije nazvana „Jevrejska stanica“.

Stanje dalmatinskih Jevreja pogoršalo se najednom god. 1738, kada je mletačka vlada izdala zakon o dužnostima i pravima Jevreja na području Mletačke republike, koji je pogodio i dalmatinske Jevreje. Tom prilikom smješteni su i splitski Jevreji u ghetto, gdje su ostali sve do dolaska Francuza god. 1806. God. 1777—78 izdala je mletačka vlada stroge naredbe protiv Jevreja na Korčuli.

U slobodnoj Dubrovačkoj republici uživali su Jevreji sva građanska prava, zaštićeni od tamošnjih vlasti i od sultana, koji je vršio protektorat nad Dubrovnikom. Ipak je u prošlosti došlo dvaput do protujevrejskih mjera: god. 1502 i 1622 obijedeni su dubrovački Jevreji zbog navodnog ritualnog umorstva, pa su tom prilikom stradali posve nedužni ljudi. Ali uglavnom su Dubrovčani cijenili svoje Jevreje, kojih je bilo oko 50 obitelji, te su im omogućili razmjerno miran život u doba kada su svagdje drugdje protujevrejski izgređi bili na dnevnom redu.

U Hrvatskoj i Slavoniji nije od 16. stoljeća dalje bilo Jevreja kroz čitava dva stoljeća. Pojedini Jevreji, koji su došli u zemlju, morali su brzo da je napuste. Jevrejskih općina kroz to vrijeme nije bilo, a god. 1729 čak je zakonski zabranjeno naseljavanje Jevreja u pojedinim mestima Hrvatske i Slavonije. Iznimku je činio jedino

grad Zemun, koji je pripadao teritoriji Vojne Granice i gdje je u 18. stoljeću postojala jevrejska općina. Ovamo su došli Jevreji iz Češke, a god. 1739 bjegunci iz Beograda. Iz Zemuna je potekla obitelj Teodora Herzla, a kao učitelj i zamjenik rabina male sefardske općine djelovao je tu od god. 1826 do 1843 čuveni preteča cionističke ideje Juda Haj Alkalaj.

Sredinom 18. stoljeća Jevreji se počinju pomalo naseljavati u pojedinim gradovima Hrvatske i Slavonije. U Osijeku živjele su god. 1746 dvije jevrejske obitelji, koje su nakon par godina opet istjerane. Tek od god. 1776 počeli su Jevreji opet dolaziti pomalo

„Ketuba“ ženidbeni ugovor, Split, god. 1644

u Osijek, ali za to su trebali posebnu dozvolu. U to vrijeme počinju Jevreji dolaziti i u Varaždin, ali i ovdje su bili izvrgnuti čestim izgonima i raznim drugim neprijatnostima. Ti Jevreji, kao i jevrejski doseljenici u drugim gradovima Hrvatske i Slavonije, došli su tamo uglavnom iz Mađarske, Češke, Moravske, a osobito iz Gradišta (Burgenland). Sefardskih Jevreja bilo je samo u Dalmaciji, dok su Jevreji Hrvatske i Slavonije bili gotovo isključivo Aškenazi, izuzev u Zemunu. Ti su se doseljenici bavili najviše trgovinom, tu i tamo obrtom, dok im slobodna zvanja još dugo nisu bila pristupačna.

Koncem 18. stoljeća dolaze pojedini Jevreji i u Zagreb, gdje se naseljuju u Vlaškoj ulici, te stoje pod jurisdikcijom zagrebačkoga biskupa. Potomci većine tih vlaškolučkih Jevreja živili su u Zagrebu sve do god. 1941, a jedan dio živi još i danas u Zagrebu. Zagrebačka jevrejska općina osnovana je tek god. 1806, dok je varaždinska općina osnovana god. 1811, a osječka god. 1845. Sve do god. 1890 osječka je općina bila najveća u Hrvatskoj i Slavoniji, a od god. 1890 stupa zagrebačka općina na čelo. Broj Jevreja u čitavoj Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji iznosio je god. 1870 svega 10.000 lica, te se do god. 1900 podvostručio.

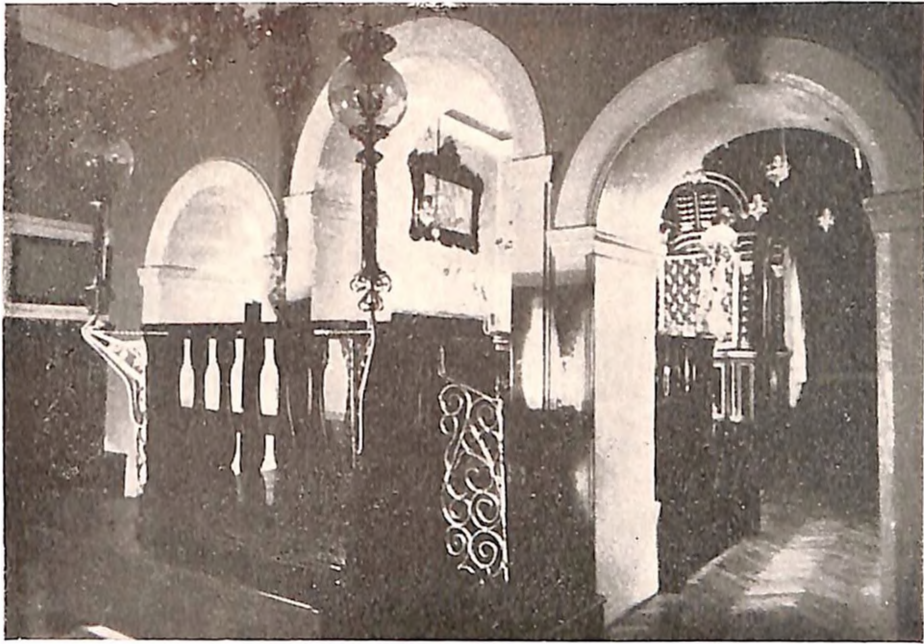
Zagrebačka jevrejska općina, koja je god. 1806 priznata od magistrata i koja je tada brojila 75 duša, osnovala je već god. 1785 posebno jevrejsko groblje. God. 1867 podignuta je sinagoga u današnjoj Praškoj ulici i namješten nadrabin Dr. Hosea Jacobi, koji je u 58 godina svoga rada mnogo pridonio izgradnji zagrebačke općine i njenih institucija. God 1841 osnovana je u Zagrebu posebna ortodokсна općina.

Važan datum u povijesti hrvatskih Jevreja je 21. listopada 1873. Toga je dana službeno proglašena emancipacija Jevreja u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.

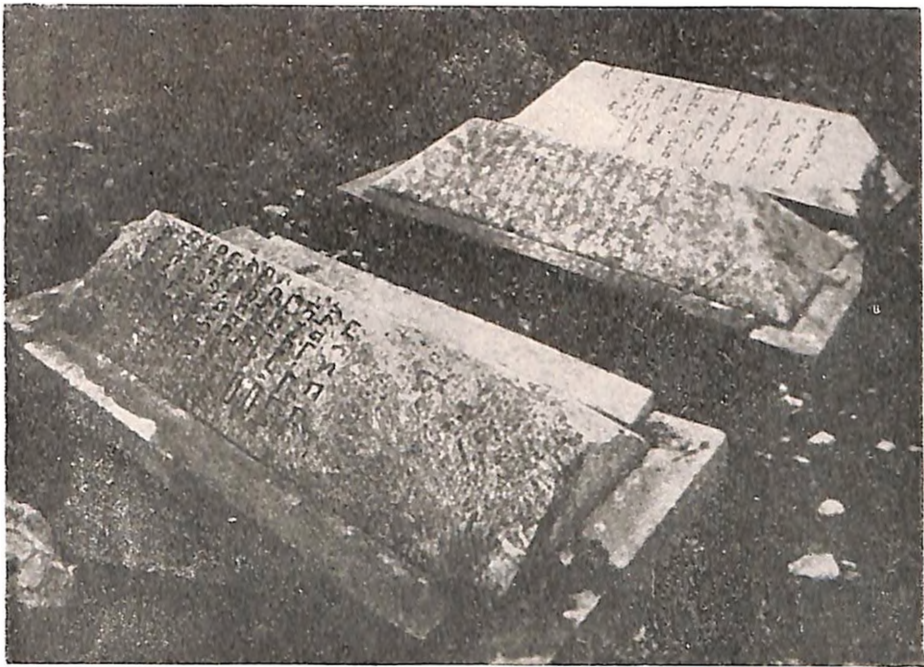
Još su dva grada na teritoriju današnje Narodne Republike Hrvatske, koji su u prošlosti bili važni jevrejski centri, ali koji politički nisu potpadali pod Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. To su Rijeka i Čakovec. Najstarija isprava o riječkim Jevrejima potječe iz god. 1463. Do god. 1900 dosegla je riječka općina broj od 2000 lica. I u Čakovcu ima već u 18. stoljeću Jevreja, pa je god. 1794 ondje osnovano i jevrejsko groblje.

Emancipacijom Jevreja u Hrvatskoj postala su ovima pristupačna i druga zvanja osim trgovine. Prvi Jevrejin iz Hrvatske koji je stekao doktorat medicine bio je Zagrebčanin Dr. Mavro Sachs, kasnije predsjednik zagrebačke jevrejske općine i docent sudske medicine na pravnom fakultetu zagrebačkog sveučilišta. Stekao je velike zasluge za izgradnju zagrebačke jevrejske općine, a uživao je i u nejevrejskim krugovima velik ugled kao liječnik i javni radnik.

U to vrijeme započinje kulturni procvat hrvatskih Jevreja, naročito u Zagrebu. Spomenut ćemo muzičara Antuna Schwarza, osnivača Glazbenoga zavoda, knjižara Lavoslava Hartmanna, slikare braću Hoffmann, pijanistu Juliusa Epsteina, kasnijeg profesora na

Interijer starog hrama u Dubrovniku iz XVI veka

Starodrevno nadgrobno kamenje na jevrejskom groblju u Splitu

Zadar, gradska kapija Porta di Terraferma

Zadar, ploča na gradskim vratima Porta di Terraferma, iz koje se vidi da je kapiju saziđao neki Michaeli Salomonus

bečkom konzervatoriju, nadalje dobrotvora Lavoslava Schwarz, liječnika Dra. Moritza Weissa, koji je prvi počeo održavati u Zagrebu medicinska predavanja, te Davida Schwarz; stvarnog izumitelja Zeppelinova zrakoplova. U 19. stoljeću ima već čitav niz jevrejskih liječnika i to ne samo u Zagrebu, nego i u drugim mje-

Zahvalno pismo Mosesa Montefiore koje je on lično predao predstavnicima dubrovačke jevrejske općine prilikom stogodišnjice njegovog rođenja.

stima. U Karlovcu je živio kao liječnik Dr. Siegfried Kapper, koji je mnogo učinio za propagiranje jugoslovenske narodne poezije u stranom svijetu. U Splitu se svojim patriotskim radom istakao Vid Morpurgo, a proslavio se i Splitsčanin Adolf Mussafia, čuveni filolog i profesor na bečkom sveučilištu.

Hrvatski su Jevreji svakom prilikom dokazali svoj patriotizam: oni sudjeluju aktivno u Ilirskom pokretu, a i među srpanjskim žrtvama nalazio se jedan Jevrej, kočar Simon Freund. Njihov udio u privrednom životu postaje već u drugoj polovini 19. stoljeća veoma vidljiv: oni osnivaju banke, tvornice, veletrgovine, pridonose poljepšavanju gradova podizanjem palača, pa čak i prvi tramvaj u Zagrebu osnovalo je društvo, sastavljeno od samih Jevreja. Sve je veći broj jevrejskih liječnika, odvjetnika i inženira, a mnogi od njih namješteni su i u javnim službama. Aktivnim političkim radom istakli su se Dr. Hinko Hinković i Dr. Ljudevit Schwarz, koji je godinama bio narodni zastupnik.

7. veljače 1906 sankcionisan je zakon o uređenju jevrejskih općina u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Time započinje sve intenzivniji jevrejski život u pojedinim općinama, a osobito u zagrebačkoj. Tu postoji već otprije Hevra Kadiša i jevrejska osnovna škola, a sada se osnivaju Jevrejsko gospojinsko društvo, Ferijalna kolonija, Dom staraca (zaklada Lavoslava Schwarza), pa različita kulturna društva kao Literarni sastanci jevrejske omladine, akademski klub „Judeja“, Židovsko akademsko potporno društvo itd. Posljednjih godina prije Drugog svjetskog rata sazrio je plan, da se u Zagrebu podigne jevrejska bolnica, pa su u tu svrhu bila sabrana već znatna novčana sredstva.

Od zagrebačkih jevrejskih javnih radnika prve polovine ovoga stoljeća treba da se spomenu: predsjednici općine Dr. Robert Siebenschlein, Dr. Hugo Kon i Dr. Marko Horn, nadrabini Dr. Hosea Jacobi, Dr. Gavro Schwarz i Dr. Šalom Freiburger, rabin Dr. Mojzije Margel, vjeroučitelj i dječji pisac Dr. Šemuel Romano, historičar jugoslavenskih Jevreja Dr. Lavoslav Šik, pjesnik Dr. Hinko Gottlieb, muzičar Eliša Samlaić itd. I u drugim većim jevrejskim centrima Hrvatske postoji u to doba već bujan jevrejski kulturni život.

Broj Jevreja u Hrvatskoj raste naglo poslije Prvog svjetskog rata. God. 1921 iznosi broj Jevreja u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji preko 20.000 duša, dok je sveukupan broj Jevreja u Jugoslaviji te godine 64.000.

Pojavom cionističkoga pokreta pristupaju i hrvatski Jevreji intenzivnom radu na području jevrejske renesanse. Pod vodstvom Dra. Aleksandra Lichta, nezaboravnog cionističkog vođe, širi se cionizam u Hrvatskoj i stiže sve veći broj pristaša. Novine i časopisi kao „Židovska smotra“, „Židov“, „Gideon“ (kasnije „Hanoar“), „Haaviv“ i „Omanut“ služe širenju cionističke ideje među hrvatskim Jevrejima. Brojna cionistička politička, kulturna i sportska društva prikupljaju sve veći broj članova, a halučki pokret našao je među omladinom oduševljenih pristaša. Važan cionistički centar je i Osijek, gde je zaslugom Dra. Huga Spitzera došlo do nacionalnog osvještjenja tamošnjih Jevreja.

Tako žive hrvatski Jevreji sve do tridesetih godina ovoga stoljeća relativno mirno i bezbrižno, radeći jednakom ljubavlju i ma-

rom za svoj narod kao i za narod, među kojim su živjeli. Iako je tu i tamo dolazilo do pojedinačnih antijevrejskih manifestacija, one nikada nisu poprimale ozbiljniji karakter. Ali pojavom hitlerizma nestalo je i duševnog mira hrvatskih Jevreja. Besprimjerna stradanja Jevreja u nacističkim zemljama zabrinjavala su i Jevreje u našoj zemlji. Mnogi jevrejski bjegunci iz Njemačke, Austrije i Češke našli su ovdje zaklona i bratske pomoći sa strane hrvatskih Jevreja. Ali izbijanjem Drugog svjetskog rata i osnutkom NDH osvanuli su i za hrvatske Jevreje najcrnji dani u njihovoj dugoj historiji. Predosećajući već ranije prijeteću opasnost, uspjeli su neki da spasu svoj život bijegom preko granice, većinom u Italiju, Sjedinjene Države Amerike i Palestinu.

Ostatak je doživio strašnu sudbinu, kakovu ne pamti čitava historija jevrejskog naroda. Na desetke tisuća odvedeni su Jevreji iz Hrvatske u zloglasne logore u samoj zemlji ili u Poljskoj, gdje su na najokrutniji način likvidirani. Muževi i žene, starci i starice, pa čak i nejak a djeca ubijena su u tim logorima, zajedno s ogromnim brojem slobodoljubivih i ispravnih nejevreja, koji su dali svoju krv i svoje živote za slobodu svoje zemlje i napredak čovječanstva. Uništeni su jevrejski hramovi, opustošena su jevrejska groblja, razgrabljena je jevrejska imovina, nestalo je za uvijek jevrejskih općina, koje su nekoć cvale, a danas u tim mjestima nema uopće više Jevreja.

Velik broj Jevreja iz Hrvatske sudjelovao je u Narodnooslobodilačkoj borbi, boreći se hrabro za oslobođenje naše domovine od fašističkog jarma. Mnogi su Jevreji u toj borbi dali svoje živote, mnogi su se odlikovali junaštvom, pa su neki odlikovani i ordenom Narodnog heroja.

Po završetku rata broj hrvatskih Jevreja iznosio je jedva jednu desetinu od predratnog broja. Oko devet desetina nestalo je u različitim logorima ili se spasio bijegom u druge zemlje, gdje su započeli nov život.

Nakon osnutka države Izrael oveći broj hrvatskih Jevreja iselio se onamo. Tako je danas u Narodnoj Republici Hrvatskoj preostao neznatan broj Jevreja, kojemu je uspjelo preživjeti sve strahote posljednjih godina i koji danas u ovoj zemlji uživa sva prava. Vezani ljubavlju za ovu zemlju, Jevreji u Narodnoj Republici Hrvatskoj znadu da cijene slobodu, koju uživaju u ovoj državi, te pridonose zdušno svoj dio u izgradnji svoje domovine i u borbi za bolju budućnost.

Zaključujući možemo reći da pronađena pisma nemaju veliku istorijsku vrijednost niti su velikog političkog značaja, ali su i pored toga radi svog interesantnog sadržaja, oblika, jezika i pisma vrlo zanimljiva i bogata folklornim materijalom za ispitivanje prilika i vremena u kojima su sačinjena.